

ANNAΣ ΧΡΥΣΟΓΕΛΟΥ-ΚΑΤΣΗ

Βοηθοῦ Σπουδ. Βυζ. & Νεοελλ. Φιλολογίας

Ο ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗΣ ΣΤΗ ΒΙΕΝΝΗ ΤΟ '22 ΚΑΙ ΟΙ ΣΧΕΣΕΙΣ ΤΟΥ ΜΕ ΤΟΝ «ΨΥΧΟΛΟΓΟ» STEKEL

Α' Ἡ διαμονή

Εἶναι γνωστὸ σ' ὅλους τοὺς μελετητές του ὅτι ὁ Καζαντζάκης εἶναι κοντὰ στ' ἄλλα ἕνας ταξιδιώτης «ποὺ πλήθος διάβηκε τόπους... καὶ πολιτείες πολλὰς ἐγνώρισε, πολλῶν βουλῆς¹ ἀνθρώπων...»². Οἱ λόγοι ποὺ τὸν ἀναγκάζουν νὰ «φεύγει», ὅσο κι ἂν κάποιοι τὸν εἰρωνεύονται³, εἶναι ψυχολογικοί:

«...Φεύγω, ταξιδεύω», γράφει στὴ Γαλάτεια, «ὄχι ταξίδια ἀναψυχῆς» τὸ νιώθεις. Μέσα μου ἔχω φοβερὲς ἀγωνίες, μοῦ φαίνεται θὰ πεθάνω ἂν μείνω πολὺ σ' ἓνα μέρος...»⁴. Ἀρκετὰ χρόνια νωρίτερα ἔγραφε: «...Πάντα γυρίζω καλύτερος... Ὡστόσο οἱ ἄνθρωποι κι ἡ ταπεινὴ συνήθεια μὲ πικράνουν πάλι καὶ ξαναφύγω νὰ ξαναγιάνω»⁵.

Καὶ ὁ Πρεβελάκης πολὺ εὐστοχα παρατηρεῖ: «...γιὰ νὰ παρηγορήσει τὴν πληγωμένη ψυχὴ του, ρίχνει ἀχόρταγα τὰ μάτια του στὶς ἀναρίθμητες

1. Οἱ ἀραιώσεις τῶν λέξεων, ὅπου δὲ δηλώνεται διαφορετικὰ, εἶναι δικές μου.

2. Ὁμήρου, Ὀδ. α1-3, μτφρ. Ν. Καζαντζάκη-Ἰ.Θ. Κακριδῆ, Ἀθήνα 1965, σ. 17, στ. 1-3.

3. Βλ. Ν. Καζαντζάκη, Ἐπιστολὲς πρὸς τὴ Γαλάτεια, Ἀθήνα 1958, [στὶς ἐπόμενες παραπομπὲς θὰ δηλώνεται ὡς: Ἐπιστολές], σ. 290, ἐπ. 29, σημ. 1. Ὁ σχολιαστής, [Ἄρης Δικταῖος], παρασυρμένος ἀπὸ τὸ περιβάλλον τῆς παραλήπτριας, ὅπως σημειώνει ὁ Γ. Χατζίνης, (Προτιμήσεις, Ἀθήνα 1963, σ. 328), προβαίνει σὲ ἐκτιμήσεις ἐντεῶς ἀπαράδεκτες.

4. Δ.π., ἐπ. 29/σ. 69 (18 Αὐγ. [1922]).

5. Ἐλ. Καζαντζάκη, Νίκος Καζαντζάκης ὁ ἀσυμβίβαστος, Ἀθήνα, ἐκδ. Ἐλ. Καζαντζάκη, 1977, [στὰ ἐπόμενα ὡς: Ὁ ἀσυμβίβαστος], σσ. 74-75.

δῶσει τοῦ πλανήτη.»⁶ καὶ γίνεται τὸ «ἀποδημητικό πουλί», ὅπως αὐτοχαρακτηρίζεται μιλώντας στὴ δεύτερη γυναίκα του: «Εἶμαι ἀποδημητικό πουλί, Λένοτσκα, δὲν εἶμαι μήτε ψαρὰς μήτε ζευγάς. Βάλετε τὸ χέρι στὸ στήθος μου. Πῶς τρέμει περιμένοντας τὸν οὐρίο ἄνεμο!»⁷.

Ἡ δίψα αὐτῆ τοῦ ταξιδιοῦ τὸν φέρνει καὶ στὴ Βιέννη ἀρκετὲς φορές: Τὸ 1917, στὸ ταξίδι του πρὸς τὴν Ἑλβετία, περνᾷ ἀπ' αὐτὴν⁸ καὶ στὶς ἀρχὲς τοῦ 1921 ξαναβρίσκεται ἐκεῖ⁹, καὶ εἶναι τέτοιες οἱ ἐντυπώσεις του ἀπὸ τὴν πόλη αὐτή, ποὺ τὸν Αὐγουστο τῆς ἴδιας χρονιᾶς σκέπτεται τὸ ἐνδεχόμενο νὰ τὴν ξαναεπισκεφεῖ¹⁰. Τὸ πραγματοποιεῖ στὰ μέσα περὶπου τοῦ 1922¹¹, ὁπότε καὶ παραμένει ἐκεῖ γιὰ τρεῖς ὁλόκληρους μῆνες. Πρόβλημα γλώσσας δὲ φαίνεται νὰ ἔχει. Εἰδικὰ γιὰ τὶς γνώσεις του τῆς Γερμανικῆς ἔχομε τὴ μαρτυρία τῆς Ἑλλης Ἀλεξίου, ποὺ μᾶς λέει «πὼς τὸ 1914-1915 ...μελετᾶει ἐντατικά γερμανικά»¹², κι ὁ ἴδιος στὴν πρώτη του ἐπιστολὴ ἀπὸ τὴ Βιέννη στὴ Γαλάτεια γράφει ὅτι περιμένει νὰ «ξεπάρει»¹³

6. Π. Πρεβελάκης, Ὁ ποιητὴς καὶ τὸ ποίημα τῆς Ὀδύσσειας, Ἀθήνα 1958, [Στὰ ἐπόμενα ὡς: Ὁ ποιητὴς], σ. 28.

7. Ὁ ἀσυμβίβαστος, σ. 292.

8. Βλ. δ.π., σ. 81.

9. Π. Πρεβελάκης, Τετρακόσια Γράμματα τοῦ Καζαντζάκη στὸν Πρεβελάκη, Ἀθήνα, ἐκδ. Ἑλ. Ν. Καζαντζάκη, 1965, [Στὴ συνέχεια ὡς: Γράμματα], σ. 11.

10. Βλ. Ὁ ἀσυμβίβαστος σ.99.

11. Γράμματα, σ. 12. Ὁ Πρεβελάκης σημειώνει ἤδη ἀπὸ τὸ Σεπτέμβριο τοῦ '59 [Τότε ἔγραψε τὰ Βιογραφικά (=Γράμματα, σσ. 3-16 κ.ά.), ποὺ πρωτοδημοσιεύθηκαν στὸ α' ἀφιέρωμα τῆς Νέας Ἑστίας στὸν Καζαντζάκη, 66(Χριστούγεννα' 59), σσ.2-30] ὅτι ἡ χρονολόγηση ἀρκετῶν ἀπὸ τὶς «Ἐπιστολὲς πρὸς τὴ Γαλάτεια» στὰ 1921 εἶναι ἓνα ἀκόμη λάθος τοῦ σχολιαστῆ καὶ σὰν μιὰ ἀπὸ τὸ πλῆθος τῶν ἄλλων ἐνδείξεων, ὅπως γράφει, ἀναφέρει τὴ δολοφονία τοῦ Rathenau (24. 6. 22) (Ν. Ἑ., 66. (Χριστ. 59), σ. 11 σημ.). Δὲν ξέρω ποιὲς ἄλλες ἐνδείξεις εἶχε ὅπ' ὄψη του ὁ Πρεβελάκης, θὰ μπορούσαμε ὁμως νὰ προσθέσουμε α) τὴν ἐπιστολὴ τοῦ Γερμανοῦ συγγραφέα ποὺ ὁ Καζαντζάκης ἀποδίδει ἐλεύθερα σὲ γράμμα του τῆς 21.5.21 (sic) καὶ ποὺ δημοσιεύτηκε στὴ Neue Freie Presse τῆς 20ῆς Μαΐου τοῦ '22 (Σάββατο), — ἐφημερίδα μὲ τὸ ὄνομα «Freie Presse», ποὺ ἀναφέρει ὁ Καζαντζάκης, δὲν ὑπάρχει — καὶ β) μὴπως ἡ φράση: «Διαβάξω ὠραία βιβλία γιὰ τὸ Βούδδα, καὶ γιὰ τὴ γαπω-νέζικη τέχνη» στὴ 17ῃ ἐπιστολῇ (γύρω στὶς 20 Ἰουνίου) ἔχει σχέση μὲ τὴν οstasiatische Ausstellung ποὺ γίνεται στὸ Österreichisches Museum ἀπὸ τὸ Kunsthistorisches Institut τοῦ Πανεπιστημίου τὴν περίοδο αὐτή; [Κρίσεις γιὰ τὴν ἔκθεση δημοσιεύονται στὴ Neue Freie Presse, τὴν ὁποία ξέρομε ὅτι διάβαζε ὁ Καζαντζάκης ἀπὸ τὸ γράμμα ποὺ πιο πάνω ἀναφέραμε, στὸ Morgenblatt τῆς Τετάρτης 31ης Μαΐου τοῦ '22]. Τὸ σφάλμα του πάντως, ὡς πρὸς τὴ χρονολόγηση, ἀναγνωρίζει καὶ ὁ σχολιαστὴς στοὺς «Ἀνοιχτοὺς λογαριασμοὺς μὲ τὸ χρόνο» (< Νέα βιβλιοθ. Φέξη >, Ἀθῆναι 1963, σσ. 129-130, σημ. 1).

12. Ἑλλης Ἀλεξίου, Ὁ Καζαντζάκης καὶ ἡ Γερμανία, ἀφιέρ. Νέας Ἑστίας (Χριστούγ. 1977), σ. 58.

13. Ἐπιστολές, σ. 20.

πρῶτα στὴ γλῶσσα γιὰ νὰ δοθεῖ μετὰ στὴ δράση.

Ὁπλισμένοι λοιπὸν μὲ τὶς γνώσεις τῆς γλῶσσας, ἀλλὰ καὶ τῆς πόλεως ἀπ' τὶς προηγούμενες ἐπισκέψεις του, φθάνει στὴ Βιέννη στίς 18 Μαΐου τοῦ '22 — Πέμπτη βράδυ¹⁴. Στὴν πόλη αὐτὴ παραμένει, ὅπως ἀναφέραμε καὶ πιὸ πάνω, μερικοὺς μῆνες στὴ διάρκεια τῶν ὁποίων προσβάλλεται ἀπὸ μιὰ δερματοπάθεια. Κλειδί γιὰ τὴν ἐρμηνεία (ἢ τὴν προσπάθεια ἔστω ἐρμηνείας) τόσο τῆς φύσεως τῆς ἀρρώστιας του αὐτῆς, ὅσο καὶ μέρους τοῦ ἔργου του εἶναι γιὰ μένα ἡ συναισθηματικὴ του κατάσταση κατὰ τὴ διάρκεια τῆς παραμονῆς του ἐκεῖ.

Ἡ ἀγάπη του στὴ Γαλάτεια¹⁵ καὶ οἱ συνεχεῖς παρακλήσεις του στὰ γράμματά του σ' αὐτὴ γιὰ νὰ τὸν ἐπισκεφεῖ¹⁶ ἢ γιὰ νὰ λαβαίνει νέα της¹⁷ καὶ ἡ χαρὰ του ὅταν λαβαίνει¹⁸, ὁ καταλογισμὸς ἐπίσης τῆς εὐθύνης γιὰ τὴ στενοχώρια καὶ τὴ μοναξιά του στὸ Σφακιανάκη¹⁹ καὶ ἡ πληροφορία τέλος ὅτι κατὰ τὴ διάρκεια τῆς διαμονῆς του ἐκεῖ ἔγραψε τὸ «ρομάντζο» «Ἕνας χρόνος μοναξιά»²⁰, τὸ ὁποῖο ἀργότερα κατέστρεψε²¹, ἐκφράζουν ἀπερίφραστα τὴν κατάστασή του αὐτῇ. Ἡ στενοχώρια αὐτοῦ τοῦ εἵδους εἶναι κάτι ποὺ τὸ συναντᾶμε σὲ διάφορα γράμματά του στὴ διάρκεια τῆς ζωῆς του, καὶ κάποτε εἶναι τόσο μεγάλη, ποὺ τοῦ φέρνει δάκρυα²², καὶ ἐντάσσεται μέσα στὸ γενικότερο πλαίσιο τῆς εὐαισθησίας του²³. Ἴσως μάλιστα καὶ «ὁ τρόμος τῆς μοναξιάς» ποὺ αἰσθάνεται ὁ Φραγκίσκος τῆς Ἀσίζης στὸ Φτωχούλη τοῦ Θεοῦ²⁴ νὰ 'ναι προσωπικὸ του βίωμα. Πάνω

14. Ἐφ' ὅσον ἡ δευτέρη ἐπιστολὴ τοῦ ἀπ' τὴ Βιέννη γράφεται τὴν Κυριακὴ, 21 Μαΐου — ἡμερομηνία ποὺ ἐλέγχεται ὡς ὀρθὴ καὶ ἀπὸ τοὺς Πίνακες Πασχαλίων (τὸ Πάσχα τὸ '22 κατὰ τὸ Γρηγοριανὸ Ἡμερολόγιο γιορτάστηκε στίς 16 Ἀπριλίου, ἐπομένως ἡ 16ῃ ἦταν Κυριακὴ καὶ κατὰ συνέπεια καὶ ἡ 21ῃ Μαΐου) καὶ ἀπὸ τὴν ἐπιστολὴ τοῦ Γερμανοῦ συγγραφέα στὴ Neue Freie Presse τῆς 20ῃς Μαΐου (Σάββατο) — καὶ τὴν Παρασκευὴ γράφει (ἐπ. 12ῃ) ὅτι «χτὲς βράδι» ἔφτασε, πρόκειται γιὰ τὶς 18.5. Σύμφωνα μ' αὐτὰ ἡ ἡμερομηνία ἐπίσης τοῦ β' τμήματος τῆς 13ῃς ἐπ.: Τετάρτη, 25 (τοῦ) Μάη, πρέπει νὰ διορθωθεῖ σὲ 24.

15. Βλ. Ἐπιστολές, σὲ πολλὰ σημεία· ἐνδεικτικὰ ἀναφέρομε τὸ β' μέρος τῆς 23ῃς/σσ. 51-52.

16. Βλ. δ.π., σὲ πολλὰ σημεία. Πρβλ. καὶ τὴ σημ. 2 τοῦ σχολιαστῆ στὴν 11ῃ ἐπ./σ. 281.

17. Βλ. δ.π., ἐπ. 14/σ. 25, 15/29 καὶ 30, 17/35, 18/35 καὶ 37, 21/46, 23/49, 24/54, 25/55 καὶ 58.

18. Βλ. δ.π., ἐπ. 15/σ. 25.

19. Βλ. δ.π., ἐπ. 12/σ. 18, 20/41, 25/55.

20. Βλ. δ.π., ἐπ. 17/σ. 33, 20/41, 26/63.

21. Εἰ. Kazantzake, Nikos Kazantzakis. Einsame Freiheit. Biographie aus Briefen und Aufzeichnungen des Dichters von E. Kazantzake, München-Berlin [1972], σ. 615, σημ. 52.

22. Βλ. Ὁ ἀσυμβίβαστος, σσ. 381, 530.

23. Βλ. δ.π., σσ. 547, 551, 591.

24. Βλ. Ν. Καζαντζάκη, Ὁ Φτωχούλης τοῦ Θεοῦ, Ἀθήνα, ἐκδ. Ἐλ. Κ., 1973, [στὰ ἐπόμενα: Ὁ Φτωχούλης], σ. 36.

στὸ θέμα αὐτὸ θὰ μπορούσαμε νὰ ἀναφέρουμε τὶς γνώμες δυὸ ἑρμηνευτῶν του. Ὁ ἓνας εἶναι ὁ σχολιαστὴς τῶν ἐπιστολῶν του, ποὺ καὶ πάλι τὸν εἰρωνεύεται ἀφήνοντας νὰ φανεῖ ἡ δυσπιστία του στὴ συσχέτιση τῆς ἀρρώστιας τοῦ Καζαντζάκη μὲ τὴ μοναξιά του στὴ Βιέννη²⁵. Ὁ ἄλλος ὅμως, ποὺ εἶναι καὶ πιὸ εἰδικός, ὁ Stekel δηλαδή, — πρόκειται γιὰ τὸν ἀνώνυμο «ψυχολόγο» τῶν ἐπιστολῶν πρὸς τὴ Γαλάτεια²⁶ — ἀποδίδει μεγάλη σημασία στὸ συναίσθημα αὐτὸ τῆς μοναξιάς (Das Gefühl der Einsamkeit)²⁷, καθὼς καὶ στὴν ἐκτόνωση τοῦ συναισθηματικοῦ κόσμου κάθε ἀνθρώπου, ποὺ γίνεται μὲ τὴν ἐπικοινωνία καὶ συνομιλία μὲ κάποιο συνάνθρωπο. Ἡ μεγαλύτερη τιμωρία γιὰ τοὺς φυλακισμένους, γράφει, εἶναι τὸ νὰ μὴν ἔχουν ἀνθρώπο νὰ μιλήσουν²⁸. Καὶ γι' αὐτὸ, σημειώνει πιὸ κάτω, οἱ αὐτοκτονίες στὶς Προτεσταντικὲς χῶρες εἶναι συχνότερες ἀπ' ὅσο στὶς Καθολικὲς, γιατί ἡ Καθολικὴ Ἐκκλησία δίνει τὴ δυνατότητα στοὺς πιστοὺς τῆς ἀπὸ καιρὸ σὲ καιρὸ νὰ ἐξομολογοῦνται, δηλαδή νὰ ἐκφράζονται²⁹.

Εἰδικὰ τώρα γιὰ τὸ ρόλο ποὺ παίζει ἡ μοναξιά στὸν Καζαντζάκη θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ παρατηρήσει ὅτι εἶναι τόσο συχνὲς οἱ ἀναφορὲς του σ' αὐτὴν ὥς στοιχεῖο ἐποικοδομητικὸ στὴ ζωὴ του, ποὺ σχηματίζεις τὴ γνώμη ὅτι ὄχι μόνο δὲν τοῦ στοίχιζε, ἀλλὰ καὶ τὴ χρησιμοποιοῦσε θετικά³⁰. Ἰδιαίτερα εὐγλωττο εἶναι ἓνα ἀπόσπασμα ἀπὸ γράμμα του στὴν

25. Βλ. Ἐπιστολές, σ. 281 (ἐπ. 12, σημ. 1).

26. Βλ. δ.π., ἐπ. 14/σ. 24, 22/48, 23/49, 25/55-56. Τὸ ὄνομά του ἀποκαλύπτεται στὴν «Ἀναφορά...» (Ν. Καζαντζάκης, Ἀναφορά στὸν Γκρέκο, Ἀθήνα, ἐκδ. Ἐλ. Καζαντζάκης, χ.χ., [Στὰ ἐπόμενα ὡς: Ἀναφορά], σ. 425), ὅπου μάλιστα γράφει ὅτι τὸν ἐπισκέφτηκε ἐπειδὴ τοῦ ἦταν γνωστὸς ἀπὸ τὰ συγγράμματά του. Ἀπὸ τὶς ἐπιστολές τοῦ ἀπεναντίας φαίνεται ὅτι προηγήθηκαν ὀρισμένες συναντήσεις τους — ἄσχετες στὴν ἀρχὴ μὲ τὴν ἀρρώστια του —: «Βλέπω ἐδῶ συχνὰ ἔναν περιφῆμο συγγραφέα καὶ καθηγητὴ τῆς Ψυχολογίας στὸ Πανεπιστήμιο» γράφει στὴ 14η/σ. 24, ὅπου κάτω ἀπὸ τὸν τίτλο τοῦ «καθηγητῆ» θὰ πρέπει μᾶλλον νὰ ἀναγνωρίσουμε τὸ Dr. Stekel. Θὰ ἤμαστε σίγουροι ὅτι πρόκειται γι' αὐτόν, ἂν κατόρθωνα νὰ βρῶ τὰ ὄνειρα καὶ τὴ φράση ποὺ τοῦ εἶπε ὁ Καζαντζάκης γιὰ τὸν ἔρωτα, ὅπως γράφει στὴ συνέχεια, στοιχεῖα ποὺ ὁ καθηγητὴς αὐτὸς ὑποσχέθηκε νὰ χρησιμοποιήσει στὸ ἔργο του). Πολὺ ἀργότερα (22.7.22) θὰ γράψει ὅτι διαβάζει κάποιο ἔργο τοῦ Stekel σχετικὸ μὲ τὴν ἀρρώστια του, ἐνῶ στὸ πρῶτο στάδιό της σημειώνει ὅτι διάβαζε Freud (ἐπ. 14/σ. 24). Στὸ Friar πολὺ ἀργότερα ἀναφέρει ὅτι ὁ ἴδιος ὁ Stekel τὸν πλησίασε καὶ τὸν κάλεσε νὰ τὸν ἐπισκεφεῖ. (Κ. Friar, Ἡ πνευματικὴ ἀσκήση τοῦ Νίκου Καζαντζάκη, Νέα Ἑστία, 66 (Χρυστ. 1959), σ. 71).

27. Βλ. W. Stekel, Masken der Sexualität < Der innere Mensch >, Wien ²⁻³ χ.χ., σσ. 149-157.

28. Τοῦ ἴδιου, Was im Grund der Seele ruht, Wien ⁴⁻⁶ χ.χ., σ. 47.

29.

30. Βλ. Ὁ ἀσυμβίβαστος, σσ. 205, 233, 240, 255.

Ἑλ. Σαμίου: «Ὅλα τὰ χρωστῶ στή μοναξιά. Τίποτα δὲ θά ἴκανα, τίποτα δὲ θά ἴμωνα, ἂν μοῦ ἔλειπε ἡ μοναξιά. Soledad, Soledad, Soledad, καθὼς λέει ὁ Jimenez»³¹.

Καὶ σὲ γράμματά του σὲ ἄλλους γνωστούς του τὴν ἴδια ἐπιθυμία — νὰ βουλιάξει στὴ μοναξιά — διατυπώνει³², παράλληλα ὁμως στὸ ἴδιο γράμμα του (312) στὸν Πρεβελάκη ἐκφράζει καὶ τὴν ἀνάγκη ποὺ αἰσθάνθηκε, ὅταν βρέθηκε μόνος του στὸ Λονδίνο, «νὰ μιλήσει ἢ νὰ σωπάσει μαζί του». Παλαιότερα, τὸ '35 δηλαδή, κι ἐνῶ βρισκότανε στὴν Ἰαπωνία, ἀγωνίζεται, φέρνοντας στὸ νοῦ του τὰ βιώματα τῆς ἡμέρας, νὰ ἀποτινάξει ἀπὸ τὴν καρδιά του τὴ «σκιά τῆς θλίψης» ποὺ τὸν πλάκωνε «καμμιὰ φορά, πρὸς τὸ βράδυ» καὶ ποὺ ἐρχότανε «ἀπὸ τὰ μεγάλα βάθη τῆς μοναξιᾶς»³³. Κι ἔπειτα ἔχομε τὴ μαρτυρία τῆς γυναίκας του: «Τρελὸς ἔρωτας τῆς μοναξιᾶς... Ὅμως, παράλληλα, καὶ τοῦτο: Δὲν κοιμοῦμαι καλά... Ἐχω βραχνάδες...»³⁴.

Ὁ Καζαντζάκης ἐπομένως, κι ὅταν ἀκόμη ἀπὸ μόνος του βυθίζεται στὴ μοναξιά, ὑποφέρει, πολὺ περισσότερο λοιπὸν τώρα, ποὺ ἐγκαταλείπεται — «τό ταξίδι αὐτό... εἶχε ἀποφασίσει νὰ τὸ ἐπιχειρήσει μὲ τὸν Κ. Σφακιανάκη πού, τὴν τελευταία στιγμή, ἀθέτησε... τὰ συμφωνημένα κ' ἔμεινε»³⁵— στενοχωρεῖται.

Εἶναι γνωστὸ πῶς ἡ μοναξιά, τὴν ὁποία ὥστόσο ἐπιζητεῖ, ὅπως ἀναφέραμε πρὶ πάντων³⁶, ἐπιδρᾷ ἄσχημα ὄχι μόνον στὸ συναισθηματικὸ του κόσμος, ἀλλὰ καὶ στὸ διανοητικὸ τομέα. Αὐτὸ διαπιστώνει ἡ γυναίκα του³⁷, ἀλλὰ καὶ ὁ ἴδιος ἐκφράζει σαφῶς σὲ κάποιον γράμμα του σ' αὐτή³⁸. Ἐξ ἄλλου αἰτία ἄσχημων συναισθηματικῶν καταστάσεων γίνεται καὶ ἡ ἴδια του ἡ δημιουργία: στίς παραμονὲς κάθε νέου ἔργου του κυριεύεται ἀπὸ ἀγωνία, καὶ μεγάλῃ ἐξάντληση ἀκολουθεῖ μετὰ τὴ διατύπωση τῆς συλλήψεώς του³⁹.

Στὴ Βιέννη κατατρύχεται κι ἀπὸ τὰ δύο: ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος ζεῖ «ὀλομόναχος» κι ἀπὸ τὸ ἄλλο «δουλεύει...», ὅπως γράφει στὸ φίλο του

31. δ.π., σ. 435.

32. Βλ. Γράμματα, ἐπ. 312/σ. 549 καὶ 332/581. Πρβλ. καί: Ὁ ἀσυμβίβαστος, σ. 545 (γράμμα στὴν Τέα Ἀνεμογιάννη).

33. Ν. Καζαντζάκης, Ὁ Βραχόκηπος Πρόλ. & μεφρ. ἀπὸ τὸ γαλλικὸ πρωτότυπο Π. Πρεβελάκη, Ἀθήναι 1960, σ. 32.

34. Ὁ ἀσυμβίβαστος, σ. 276.

35. Ἐπιστολές, σ. 281 (ἐπ. 12, σημ. 1).

36. Βλ. ὅπου στὴ σημ. 30.

37. Βλ. Ὁ ἀσυμβίβαστος, σ. 272.

38. δ.π., σ. 389.

39. Βλ. δ.π., σσ. 276 καὶ 482.

Ἐμμ. Παπαστεφάνου⁴⁰, ἀλλὰ κι ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὰ γράμματά του στὴ Γαλάτεια.

Μέσα στὴν προσωπικὴ του δημιουργικὴ ἐργασία τὴν περίοδο αὐτὴ πρέπει νὰ ἐντάξουμε πρῶτα-πρῶτα τὴν ἐνασχόλησή του μὲ τὸ Βούδα, πράγμα ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει. Ἰδιαίτερα, ἀφοῦ σ' αὐτὴν ἔχει ἀποδώσει τὴ δερματοπάθεια, ἀρρώστια ἀπ' τὴν ὁποία προσβλήθηκε ὅταν ἦταν ἐκεῖ⁴¹. Ὁ Καζαντζάκης γράφει⁴² ἢ ἐξομολογεῖται⁴³ ὅτι ἡ πρώτη γραφὴ τοῦ Βούδα ἔγινε στὴ Βιέννη — εἶναι αὐτὴ ποὺ ἀργότερα καταστράφηκε στὸ Βερολίνο, γιὰτὶ δὲν τὸν ἱκανοποιοῦσε πιά⁴⁴ — στίς ἐπιστολές του ὅμως ἀπὸ τὴ Βιέννη στὴ Γαλάτεια — κείμενα σύγχρονα μὲ τὰ γεγονότα — γράφει ἀπλῶς καὶ μόνο ὅτι διαβάζει ὥραῖα βιβλία γι' αὐτὸν⁴⁵ χωρὶς νὰ ἀναφέρει πούθενά κάτι γιὰ τὴ συγγραφὴ του. Νομίζω λοιπὸν ὅτι ὁ Βούδας, γιὰ τὸν ὁποῖο ἔχομε γραπτὴ του μαρτυρία ἀπ' τὴν προηγούμενη χρονιά (18 Αὐγ. 1921) ὅτι γράφεται⁴⁶, τὸν ἀπασχόλησε κατὰ τὴν παραμονὴ του στὴ Βιέννη, γιὰ νὰ γραφεῖ ὅμως βασικὰ (α' γραφὴ) στὸ Βερολίνο τὸ Σεπτέμβριο καὶ Ὁκτώβριο τοῦ '22. Ἀποδεικτικὰ στοιχεῖα γι' αὐτὴ του τὴν ἐνασχόληση ἔχομε πολλὰ: πρῶτα-πρῶτα αὐτὸ ποὺ ἀναφέραμε πρὶν πάνω, ὅτι δηλαδὴ διαβάζει ὥραῖα βιβλία γιὰ τὸ Βούδα, ἔπειτα ἀρκετὲς ἄμεσες καὶ ἔμμεσες μνεῖες του στίς διάφορες ἐπιστολές στὴ Γαλάτεια τὴν περίοδο αὐτή⁴⁷, καὶ τὴν πληροφορία τέλος, ποὺ ἔδωσε στὸ R. de Jouvenel, ὅτι, ὅταν πῆγε στὴ Βιέννη, ὑπῆρχε ἐκεῖ ἐκθεσὴ ἀφιερωμένη στὸ Βούδα, — γεγονὸς ποὺ ἐπιβεβαιώνεται κι ἀπὸ τὰ πράγματα, δηλαδὴ τὴν ὑπαρξὴ τῆς ostasiatische Ausstellung⁴⁸, — τὴν ὁποία καὶ ἐπισκέφτηκε⁴⁹. Γιὰ τὴν περίπτωσιν

40. Μηνιάδης, Μιά ἀγνωστὴ φίλια τοῦ Νίκου Καζαντζάκη, Νέα Ἑστία, 89 (1971), σσ. 77-78.

41. Βλ. Ἀναφορά, κεφ. Βιέννη-Ἡ ἀρρώστια, καὶ Γράμματα, σ. 715.

42. Γράμματα, σ. 715.

43. K. Friar, ὅπου στὴ σμ. 26, καὶ R. de Jouvenel, Νίκος Καζαντζάκης, Νέα Ἑστία, 72 (1962), σσ. 1580-1581. Οἱ πληροφορίες αὐτές, ποὺ δίνει τόσο στὸν Πρεβελάκη, ὅσο καὶ στοὺς Friar καὶ R. de Jouvenel, ἀνάγονται στὰ τελευταῖα χρόνια τῆς ζωῆς του, ὅταν πιά εἶχε ἀποδεχτεῖ ὡς πραγματικότητά τὴ «νεοασκητικὴ» μορφή τῆς ἀρρώστιας του καὶ τὴν εἶχε ἤδη διατυπώσει στὸ «Ὁ Χριστὸς ξανασταυρώνεται», ἢ τὴ διατύπωνε στὴν «Ἀναφορά». Ὁ συνδυασμὸς μὲ τὸ Βούδα καὶ τὴν ἀσκητικὴ ζωὴ, ποὺ ἡ κοσμοθεωρία αὐτὴ τοῦ ἐπέβαλλε, τὸν ἔκανε, νομίζω, νὰ μεταθέσει τὴ συγγραφὴ — α' γραφὴ — τοῦ ἔργου αὐτοῦ μερικoὺς μῆνες νωρίτερα.

44. Βλ. Ἐπιστολές, σ. 99, καὶ Ὁ ἀσυμβίβαστος, σ. 112.

45. Ἐπιστολές, σ. 34.

46. Ὁ ἀσυμβίβαστος, σ. 98.

47. Βλ. Ἐπιστολές, σσ. 23, 52, 55-56.

48. Βλ. ὅπου ὁτὴ σμ. 11.

49. R. de Jouvenel, ὅπου στὴ σμ. 43, σ. 1580.

άπεναντίας της συγγραφής του Βούδα στη Βιέννη καμιά σύγχρονη πληροφορία, ἀλλ' οὔτε καὶ ἔνδειξη ὑπάρχει.

Γιατὶ νὰ μὴν τὸν ἀναφέρει στὰ γράμματά του ἀπὸ τὴ Βιέννη, ὅπως κάνει ἀργότερα, δηλαδὴ ἀπὸ τὶς ἀρχὲς Σεπτεμβρίου ἀπὸ τὸ Βερολίνο; Τότε γράφει ὅτι ὁ Βούδας τὸν διακατέχει⁵⁰, γιὰ νὰ συμπληρώσει μετὰ ἀπὸ ἐνάμισυ μῆνα ὅτι ξέσχισε ὅ,τι ἀπ' αὐτὸν εἶχε μέχρι τότε γράψει⁵¹. Ἄν πραγματικὰ τὸν συνέγραψε στὴ Βιέννη, θὰ τὸν ἀνέφερε, ὅπως ἔκανε μὲ τὸ «Ἕνας χρόνος μοναξιά»⁵² καὶ τὸ «θεολογικό»⁵³ του, τὴ στιγμή μάλιστα πού κατὰ τὴ γνώμη μου εἶχε σοβαρότερους λόγους γι' αὐτὸ εἰδικὰ τὸ ἔργο, μὰ καὶ θὰ τὸν διευκόλυνε στὶς ἐξηγήσεις πού ὑποσχότανε νὰ δώσει στὴ Γαλάτεια σχετικὰ μὲ τὴν ἀρρώστια του, ὅταν θὰ τὴ συναντοῦσε⁵⁴, ἀλλοῦ τώρα πού τέτοιο πράγμα δὲ φαίνεται νὰ 'κανε⁵⁵. Ὅσο γιὰ τὸ μέρος τοῦ Βούδα, πού τὴν προηγούμενη χρονιά εἶχε γράψει στὴν Κρήτη, τὸ πιὸ πιθανὸ εἶναι νὰ μὴν τὸ εἶχε μαζί του.

Τὰ δύο ἔργα πού ἀνέφερα προηγουμένως, ἀνήκουν κι αὐτὰ στὴ δημιουργικὴ του παραγωγὴ στὸ διάστημα τῆς παραμονῆς του στὴ Βιέννη. Δέ χωρεῖ, νομίζω, ἀμφιβολία ὅτι τὸ «θεολογικό»⁵⁶ του εἶναι τὸ «Συμπόσιο», ὅπως γράφει στὸν Παπαστεφάνου τὸ Σεπτέμβριο τοῦ 22⁵⁷, καὶ ὅχι ἡ «Ἀσκητικὴ», πού ἀναφέρει ὁ Δικταῖος καὶ ἡ Ἑλένη Καζαντζάκη⁵⁹. Ἡ «Ἀσκητικὴ» μπορεῖ βέβαια νὰ διαπερνιέται ἀπὸ «Μπερξονικὲς ριπές»⁶⁰, μπορεῖ νὰ περιέχει ἐπίσης θεοσοφικά ψήγματα

50. Βλ. Ἐπιστολές, σσ. 79-80 (9 Σεπτ.).

51. δ.π., σ. 99 (31.10.22).

52. δ.π., σ. 33.

53. δ.π., σ. 63.

54. δ.π., σ. 48.

55. Βλ. Γαλ. Καζαντζάκη, Ἀνθρώποι καὶ Ὑπεράνθρωποι, Ἀθήνα 1957, σ. 187.

56. Ἐπιστολές, ἐπ. 26/σ. 63 (9 Αὐγ.).

57. ὅπου στὴ σημ. 40, σ. 75.

58. Βλ. Ἐπιστολές, σσ. 286, ἐπ. 17 σημ. 6, καὶ 289, ἐπ. 26 σημ. 5. Ὅσο γιὰ τὸ γνωστό, ἀπὸ τὴν «Ἀσκητικὴ» κυρίως, cliché τοῦ Καζαντζάκη, πού ἀναφέρει ὁ παραπάνω σχολιαστής, ἀρκεῖ νὰ σημειώσουμε τὴν πληροφορία τοῦ Πρεβελάκη ὅτι ὁ συγγραφέας μας δούλευε τὴν «Ἀσκητικὴ» στὸ νοῦ του ὀκτῶ-δέκα χρόνια πρωτότερα (Ὁ ποιητής, σ. 80, σημ. 101, καὶ Γράμματα, σ. μς'), τὴ σχεδιάζει στὴ Βιέννη (Γράμματα, σ. 12), τὴ γράφει ὁμως ἀπὸ τὰ τέλη Δεκ. 1922 ἴσαμε τὶς 20 Μαρτίου 1923 (δ.π., σσ. μς' καὶ 13).

59. Ὁ ἀσυμβίβαστος, σ. 112.

60. Π. Σπανδωνίδης, Νίκος Καζαντζάκης, ὁ γιὸς τῆς ἀνησυχίας, Ἀνάτ. ἀπὸ τὴν «Καιν. ἐποχὴ», Φθιν. 1960, σ. 9. Πρβλ. καὶ Νικ. Βρεττάκου, Νίκος Καζαντζάκης, ἡ ἀγωνία του καὶ τὸ ἔργο του, Ἀθήνα χ.χ., σσ. 96 καὶ 98, καὶ Π. Πρεβελάκη, Ὁ Καζαντζάκης. Βίος καὶ ἔργα [Ὁμιλία] στὸ: Τετράδια Εὐθύνης, 3, (Θεώρηση τοῦ Νίκου Καζαντζάκη), Ἀθήνα 1977, σ. 14.

τα⁶¹ — τὸ συνέδριο τῶν θεοσόφων ἔγινε στὴ Βιέννη στὶς ἀρχές 'Ιουνίου⁶² — μπορεῖ «οἱ κύκλοι κάθαρσης τοῦ Βούδα νὰ ἀποτελέσανε τὸ πρότυπο γιὰ τοὺς κύκλους τῆς ἀνοδικῆς πορείας της»⁶³, μπορεῖ τέλος νὰ «γράφηκε... γιὰ νὰ διατυπώσῃ τὴν ψυχικὴ ἀγωνία καὶ τὶς ἐλπίδες ἐνοῦς κομμουνιστικοῦ κύκλου»⁶⁴, χρειάζοτανε ὁμως τὸ «κοσμογονικὸ χάος ποὺ ἔφερε ἡ μικρασιατικὴ καταστροφή...» γιὰ νὰ γραφεῖ καὶ «νὰ χρησιμεύει ὡς θεμέλιο ἐνὸς νέου κόσμου, ἐνὸς κόσμου ποὺ θὰ πολεμοῦσε ἡρωικὰ γιὰ νὰ καταχτήσῃ στὸ τέλος τὸ τίποτε, ἔτσι μόνο καὶ μόνο γιὰ τὴν ἀξιοπρέπεια τοῦ ἀνθρώπου»⁶⁵. Ἐξ ἄλλου τὸ γράμμα του στὸν Παπαστεφάνου, στὸ ὁποῖο μνημονεύεται ρητὰ τὸ «Συμπόσιο», ἀπέχει χρονικὰ ἀπὸ ἐκεῖνο στὴ Γαλάτεια κατὰ ἓνα μόνο μῆνα, καὶ σ' αὐτὸ γράφει ὅτι «ἔχει διαγράψῃ τὸ σκελετὸ» τοῦ θεολογικοῦ του καὶ ὅτι «θὰ 'ναι πολὺ δύσκολο»⁶⁶. Ἐνα μῆνα πάλι μετὰ τὸ γράμμα του στὸν Παπαστεφάνου σημειώνει τὸν προβληματισμὸ του σχετικὰ μὲ τὰ πρόσωπα ποὺ θὰ συζητοῦν στὸ «Συμπόσιό» του⁶⁷. Εἶναι, νομίζω, πολὺ φυσικὸ ἓνα «δύσκολο» ἔργο νὰ ἄρχισε νὰ γράφεται τὸν Αὐγούστο, νὰ ἔχει προχωρήσῃ ἄρκετὰ τὸ Σεπτέμβριο, — «θὰ τελειώσω τὸ «Συμπόσιο», ἓνα βιβλίο ποὺ γράφωσχόλια γιὰ τὴ θρησκεία μας...»⁶⁸ —, ἀλλὰ νὰ προβληματίζει τὸ συγγραφέα του, σχετικὰ μὲ τὰ πρόσωπα ποὺ θὰ 'ναι καλεσμένα σ' αὐτὸ, ἀκόμη καὶ μετὰ ἓνα μῆνα, ἐπειδὴ τὰ βιώματά του ἔχουν ἀλλάξῃ στὸ μεταξύ. Παράλληλα ὁμως στὴν ἀναγνώρισή μας αὐτὴ μᾶς βοηθοῦν καὶ ἐσωτερικὰ στοιχεῖα, δηλαδὴ χωρία ποὺ ἀπαντοῦν τόσο στὸ Συμπόσιο ὅσο καὶ στὶς Ἐπιστολές, ὅπως εἶναι ἡ διάστασή του στὸ διανοητικὸ τομέα μὲ τὸ Σικελιανό⁶⁹ — στὶς ἀρχές τοῦ '23 θὰ τοῦ γράψῃ ὅτι ἀλλάξανε οἱ δρόμοι τους⁷⁰ — καὶ ἡ ἀδυναμία του νὰ κάνει δῶρα, ἐπειδὴ τοῦ λείπουν τὰ ἀνάλογα χρήματα⁷¹.

61. Βλ. Διον. Πόθου (Κλωνάρη), Πεζογράφοι τῆς ἐποχῆς μας. Ν. Καζαντζάκης, Ἀθήνα 1976-1978, σ. 11.

62. Ἐπιστολές, σσ. 24 καὶ 25.

63. Ν. Βρεττάκου, ὅπου στὴ σημ. 60, σ. 167.

64. Ν. Καζαντζάκη, Ἀσκητική. Salvatore dei. Πρόλ. Oct. Merlier, [Ἀθήνα] 1951, σ. 35 [motto].

65. Κ. Μητσάκη, Νεοελληνικὴ Πεζογραφία. Ἡ γενεὴ τοῦ '30, <Μεσ. καὶ Νεοελλ. Μελέτες, 3>, Ἀθήνα 1977, σ. 15.

66. Ἐπιστολές, σ. 63.

67. Βλ. Ὁ ἀσυμβίβαστος, σ. 107.

68. ὅπου στὴ σημ. 40, σ. 75.

69. Βλ. Ν. Καζαντζάκη, Συμπόσιον, Ἀθήνα, ἐκδ. Ἐλ. Καζαντζάκη, 1971, [στὰ ἐπόμενα ὡς Συμπόσιον], [ὁ Πέτρος, στὸν ὁποῖον ἀπευθύνεται, εἶναι ὁ Σικελιανός, ὅπως σημειώνει ὁ Ε. Κάσδαγλης στὸ τέλος τοῦ βιβλίου, σ. 92] σσ. 36-37, καὶ Ἐπιστολές, σσ. 20 καὶ 38.

70. Γράμματα, σ. 13, καὶ Μ. Γιαλούρακη, Καζαντζάκης, Ἀθήνα 1976, σ. 22.

71. Βλ. Συμπόσιον, σ. 16. Πρβλ. Ἐπιστολές, σ. 80.

Στή συγγραφική του εργασία τῆς περιόδου αὐτῆς δὲν πρέπει νὰ παραλείψουμε νὰ ἐντάξουμε καὶ τὶς Ἱστορίες ποὺ εἶχε ἀναλάβει νὰ γράψει γιὰ τὸν ἐκδ. οἶκο Δημητράκου⁷² καὶ ποὺ τὸν ἀπασχολοῦσαν πολὺ, ἀκόμη καὶ τὸν καιρὸ τῆς ἀρρώστιας του⁷³.

Ἐπὶ πλέον φροντίζει νὰ ἐνημερώνεται γιὰ τὴ φιλολογικὴ κίνηση στὴν Ἑλλάδα ζητώντας ἐφημερίδες καὶ περιοδικὰ⁷⁴ ἢ πληροφορίες γιὰ τὴ συγγραφικὴ ἐργασία τῆς γυναίκας του⁷⁵. Ἐνδιαφέρεται ἐπίσης πολὺ γιὰ τὴν τύχη τῶν ἔργων του καί, ἢ δίνει κατευθύνσεις στὴ Γαλάτεια γι' αὐτά⁷⁶, ἢ φροντίζει μόνος του ἔνδεικτικά σημειώνω ὅτι βρίσκει μεταφραστὴ γιὰ τὸν «Ὀδυσσέα» του⁷⁷. «Διαβάξει... ὅ,τι μπορεῖ»⁷⁸ — ἐδῶ ἐντάσσεται καὶ ἡ μελέτη τοῦ Freud⁷⁹ —, ἐπισκέπτεται «τακτικὰ» τὰ Μουσεῖα, ὅσο κι ἂν ἡ τέχνη τοῦ φαίνεται πολυτέλεια, πηγαίνει συχνὰ στὸ θέατρο καὶ στὴ μουσικὴ⁸⁰.

Τὸ νέο ὅμως γι' αὐτὸν εἶναι ἡ κομμουνιστικὴ ἰδεολογία. Ἀπ' αὐτὴν ἐπηρεασμένος βλέπει τώρα μὲ ἄλλο μάτι ὅ,τι «πέρυσι ἀκόμα, ...τοῦ ἔκανε χαρά»⁸¹, φροντίζει νὰ γνωριστεῖ μὲ «μπολσεβικικοὺς κύκλους»⁸² καὶ κάνει τὴν ἀναγκαία προεργασία γιὰ τὴν ἵδρυση ἐνὸς κομμουνιστικοῦ περιοδικοῦ⁸³. Ἀκόμα περιγράφει τὴ χαώδη κατάσταση ποὺ ἐπικρατεῖ στὴ Βιέννη: ἀπελπισία — «ἰδιαίτερη ἀστυνομικὴ ὑπηρεσία διοργανώθηκε γιὰ νὰ ἐμποδίζει τοὺς ἀνθρώπους τὴ νύχτα νὰ πέφτουν στὸ Δούναβη» —, πείνα, «ὁ πεινασμένος ἔρωτας»⁸⁴, στοιχεῖα γνωστά, ὅπως γράφει ὁ Δικταῖος⁸⁵, ἀπὸ τὸν Zweig, ἀλλὰ κι ἀπὸ τὸ Stekel⁸⁶, μποροῦμε νὰ προσθέσουμε. Ἀπ' τὴν «ἀντίληψη»⁸⁷ αὐτὴ ἐπηρεασμένος μεταφράζει καὶ τὸ γράμμα τοῦ Γερμανοῦ

72. Βλ. Ἐπιστολές, σσ. 20 καὶ 283, σημ. 5.

73. ὁ.π., σ. 47.

74. ὁ.π., σσ. 27, 35, 37, 62.

75. ὁ.π., σ. 61.

76. Βλ. ὁ.π., σσ. 53, 59.

77. Βλ. ὁ.π., σ. 60.

78. ὁ.π., σ. 26.

79. ὁ.π., σ. 24.

80. ὁ.π., σσ. 18, 23, 41.

81. ὁ.π., σ. 19.

82. ὁ.π., σσ. 20 καὶ 26, 28, 33, 37.

83. Βλ. ὁ.π., σσ. 33, 36-37, 39, 57, 67.

84. ὁ.π., σσ. 19, 21.

85. ὁ.π., σ. 283, σημ. 3.

86. Βλ. *The Autobiography of W. Stekel*, Edited by Emil A. Gutheil with an Introduction by Mrs Hilda Stekel, New York 1950, σ. 181.

87. Ἐπιστολές, σ. 18.

συγγραφέα ἀπ' τὴ Neue Freie Presse⁸⁸. Ἀργότερα θὰ ἐνδιαφερθεῖ γιὰ τὸν ἀσιατικὸ πολιτισμὸ, τοὺς Ρώσους καὶ τὴ «Ρούσικη φιλολογία», ἐνδιαφέρον πὺ θὰ ἐκδηλωθεῖ πιὸ ἐντονὰ στὸ Βερολῖνο, ὅπου θ' ἀρχίσει καὶ «Ρούσικα»⁸⁹.

Στὶς ἀρχὲς Ἰουνίου γίνεται στὴ Βιέννη καὶ τὸ συνέδριο τῶν «θεοσόφων», τὸ ὁποῖο, παρὰ τὴν ἀρρώστια του, προσπαθεῖ νὰ παρακολουθεῖ⁹⁰, σινεπὴς στὴν ἀρχὴ – δίψα του νὰ γνωρίζει «πολλῶν βουλὲς ἀνθρώπων»⁹¹.

Ἀπὸ τὰ γράμματά του ἐξ ἄλλου φαίνεται ὅτι καὶ ἡ ψυχολογία, κορυφαῖοι ἐκπρόσωποι τῆς ὁποίας ζοῦσαν καὶ δροῦσαν τότε ἐκεῖ (Freud, Stekel), δὲν τὸν ἀφῆσε ἀδιάφορο⁹².

Προσπάθησα νὰ ἀναφέρω ὅλες τὶς δραστηριότητες τοῦ Καζαντζάκη στὴ Βιέννη, καὶ ἔχω τὴ γνώμη ὅτι καὶ πολλὲς ἦταν καὶ κοπιαστικὲς θὰ ἀπέβαιναν γιὰ ὁποιονδήποτε, πολὺ περισσότερο λοιπὸν γι' αὐτόν, πὺ ξέρομε ὅτι κουραζότανε ὑπερβολικά, ὅταν δημιουργοῦσε⁹³.

Στὴ Βιέννη ἔμεινε τελικὰ τρεῖς μῆνες. Ἐνῶ ἀπ' τὴν ἀρχὴ τῆς ἀφίξεώς του γράφει ὅτι ἡ παραμονὴ του θὰ διαρκέσει δυὸ μῆνες⁹⁴, στὴ συνέχεια τὴν παρατείνει γιὰ ἓνα ἀκόμη μῆνα. Στὰ μέσα Ἰουλίου, ὅταν δηλαδὴ συμπληρώνονταν δύο μῆνες (ἄφιξη: 18 Μαΐου '22), γράφει ὅτι θὰ «φύγει τὸν Αὐγουστο»⁹⁵, καὶ ἀρκετὲς φορὲς μέσα στὸ μῆνα αὐτὸν ἀναφέρει τὸν ἀριθμὸ τῶν ἡμερῶν πὺ τοῦ ὑπολείπονται⁹⁶. Ἐπομένως ὄχι μόνον δὲ διέκοψε τὴν παραμονὴ του, ἀλλὰ καὶ τὴν παρέτεινε, καὶ ὄχι μόνον δὲν ἔφυγε ξαφνικά, ἀλλὰ ἤξερε καὶ πόσες μέρες τοῦ ἔμεναν ἀκόμη. Ἐπιμένω στὸ σημεῖο αὐτό, γιὰτὶ ὁ ἴδιος ὁ Καζαντζάκης γράφει στὴν «Ἀναφορά» του ὅτι ἔφυγε ἐντελῶς ξαφνικά, προκειμένου νὰ πετύχει τὴ θεραπεία, ὅπως τοῦ 'χε ὑποδείξει ὁ Stekel, ἀπὸ τὴ δερματοπάθεια, πὺ τὸν τυραννοῦσε⁹⁷.

Β' Ἡ ἀρρώστια. Καζαντζάκης-Stekel

Πολλὲς εἶναι οἱ πηγὲς ἀπ' ὅπου μποροῦμε ν' ἀντλήσουμε πληροφορίες

88. Βλ. δ.π., σ. 21. Πρβλ. καὶ πιὸ πάνω σημ. 11.

89. Βλ. Ἐπιστολές, σσ. 62 καὶ 120.

90. Βλ. δ.π., σσ. 24, 25.

91. ὅπου στή σημ. 2.

92. Βλ. Ἐπιστολές, σ. 24.

93. Βλ. ὅπου στή σημ. 39.

94. Ἐπιστολές, σ. 20.

95. δ.π., σσ. 50, 54-55.

96. δ.π., σσ. 60, 65, 68.

97. Βλ. Ἀναφορά, σ. 427.

γιά την άρρώστια του Καζαντζάκη στο διάστημα της διαμονής του στη Βιέννη. Την πιο βασική αποτελούν όπωςδήποτε τα γράμματά του στη Γαλάτεια, επειδή και σύγχρονη με τα γεγονότα είναι και λεπτομέρειες παρέχει. Σ' ένα του λοιπόν γράμμα σ' αυτήν το Σεπτέμβριο του '22 από το Βερολίνο, νέο σταθμό του μετά τη Βιέννη, χαρακτηρίζει την άρρώστια του, που έχει πια περάσει, ως ψυχική, και διατυπώνει με επιφύλαξη την άποψη ότι πρόκειται για μιὰ πολύ ενδιαφέρουσα περίπτωση νεοασκητισμού⁹⁸. Την ίδια εποχή σε γράμμα του στον Παπαστεφάνου μιλά γι' αυτή, χωρίς όμως και να τη χαρακτηρίζει⁹⁹. Τρία χρόνια αργότερα γράφοντας στην Έλ. Σαμίου την αναφέρει¹⁰⁰. Μυθοποιημένη τη βρίσκομε στα έργα του «Ο Χριστός ξανασταυρώνεται» (περίπτωση Μανωλίου) και «'Αναφορά στον Γκρέκο» (κεφ. ΚΔ')¹⁰¹, που γράφονται στην τελευταία 10ετία της ζωής του (το πρώτο στα 1948 και το δεύτερο στα 1956). Τότε είναι που μιλά και στο Friar γι' αυτήν, χαρακτηρίζοντάς την μάλιστα σα μιὰ «νεοασκητική περίπτωση μεγάλου ενδιαφέροντος»¹⁰², δηλαδή φαίνεται να αποδέχεται σάν πραγματικότητα αυτό που το '22 ήταν απλώς ύποψια. Τα ίδια περίπου δμοιολογεί και στο R. de Jouvenel σε μιὰ συνέντευξή του¹⁰³.

Από τα γράμματά του στη Γαλάτεια, που συμπορεύονται με την αρχή και την εξέλιξη της άρρώστιας του, φαίνεται ότι ήδη από τη δεύτερη βδομάδα της παραμονής του στη Βιέννη προσβάλλεται από «έκζεμα»¹⁰⁴, που τον παιδεύει μέχρι τις 11 'Ιουνίου¹⁰⁵. Ακολουθεί η ανάρρωσή του, που διαρκεί μέχρι το τέλος του μηνός¹⁰⁶, για να ξαναρρωστήσει όμως και πάλι στις αρχές 'Ιουλίου¹⁰⁷. Η ταλαιπωρία του μεγαλώνει από το δεύτερο 10ήμερο¹⁰⁸, και φθάνει ή 6η Αύγουστου για να 'πεί ότι «αρχίζει να ναιίνει»¹⁰⁹. Μετά δέκα περίπου μέρες θα γράψει ότι είναι καλά¹¹⁰ και

98. Βλ. 'Επιστολές, σ. 84.

99. Βλ. όπου στη σημ. 40, σ. 75.

100. Βλ. 'Ο άσυμβίβαστος, σ. 166.

101. Γράμματα, σσ. μγ'-μδ'.

102. Βλ. K. Friar, όπου στη σημ. 26, σ. 70.

103. Βλ. R. de Jouvenel, όπου στη σημ. 43. Στις πηγές αυτές στηρίχτηκαν κι άλλοι μελετητές του Καζαντζάκη, όπως ο Π. Χαρτοκόλλη, που προσπαθεί να την ερμηνεύσει διατυπώνοντας μιὰ «ψυχαναλυτική άποψη» (βλ. Π. Χαρτοκόλλη, 'Η δερματοπάθεια του Νίκου Καζαντζάκη, Νέα Έστια, 97 (1975), σσ. 666-675).

104. Βλ. 'Επιστολές, έπ. 14/σ. 23. Το γράμμα αυτό γράφτηκε μετά τις «25 (sic) του Μάη» και πρό της 1ης 'Ιουνίου — ήμερομηνία που φέρει το ύστερόγραφο.

105. Βλ. δ.π., σ. 28.

106. Βλ. δ.π., σ. 43.

107. Βλ. δ.π., σσ. 45, 48.

108. Βλ. δ.π., σσ. 53, 54, 55.

109. δ.π., σ. 60.

110. δ.π., έπ. 28/σ. 69.

«έντελῶς καλὰ» στὶς 18 Αὐγούστου¹¹¹. Ἡ ἡμερομηνία αὐτὴ εἶναι καὶ ἡ παραμονὴ τῆς ἀναχωρήσεώς του γιὰ τὸ Βερολίνο¹¹². Ἐπομένως ὁ Καζαντζάκης ἔφυγε θεραπευμένος ἀπ' τὴ Βιέννη, καὶ ἡ ἀρρώστια δὲν τοῦ πέρασε ξαφνικὰ στὴ διάρκεια τοῦ ταξιδιοῦ του, ὅπως γράφει στὴν «Ἀναφορά» του¹¹³ καὶ διηγεῖται στοὺς Friar¹¹⁴ καὶ R. de Jouvenel¹¹⁵.

Στὴν πρώτη περίοδο τῆς ἀρρώστιας του μιᾶ γιὰ «ἔκζεμα», ποὺ ἐρεθίστηκε μὲ τὰ φάρμακα ποὺ τοῦ ἔδωσαν δυὸ γιατροί, ἐπειδὴ ἔκαναν κακὴ διάγνωση¹¹⁶, ἀπὸ τὶς 10 Ἰουλίου ὅμως ἀναφέρει, πάντα μὲ ἐπιφύλαξη, ὅτι αὐτὴ ὀφείλεται σὲ λόγους ψυχικούς, τοὺς ὁποίους μάλιστα συσχετίζει μὲ τὴ μοναξιά, μέσα στὴν ὁποία ζεῖ, καὶ μὲ τὴ λύπη καὶ τὴ στενοχώρια ποὺ τὸν κατακλύζουν¹¹⁷. Ἡ ἴδια ἐπιφυλακτικότητα ὑπάρχει καὶ στὸ γράμμα του ἀπὸ τὸ Βερολίνο, ὅπως εἶπαμε: «Ἐλπίζω νὰ ἔχει δίκιο ὁ ψυχολόγος...», γράφει, «τότε ἡ ἀρρώστια μου θὰ ἔναι μιὰ περίπτωση νεοασκητισμοῦ, πολὺ ἐνδιαφέρουσα»¹¹⁸.

Ὁ συσχετισμὸς τῆς ἀρρώστιας του μὲ ἀνάλογες περιπτώσεις ἀσκητικῶν μορφῶν εἶναι σαφὴς κι ἀπὸ προηγούμενες ἐπιστολές του, ὅπου ἀναφέρει τὶς πληγὲς τοῦ Ἀγίου Φραγκίσκου¹¹⁹, καὶ τοὺς ἐρημίτες ποὺ «γιόμιζαν λέπρα, ἔτσι στὴ μοναξιά ἀνατεινόμενοι στὸ Θεό»¹²⁰. Στὸ συσχετισμὸ αὐτὸ εἶναι φανερὸ ὅτι τὸν ὀδήγησε ὁ ψυχολόγος, ποὺ ἐπισκέφτηκε κατὰ πᾶσαν πιθανότητα στὸ πρῶτο 10ῆμερο τοῦ Ἰουλίου¹²¹. Πρέπει νὰ πρόκειται γιὰ τὸ ἴδιο πρόσωπο μὲ τὸν «περίφημο συγγραφέα καὶ καθηγητὴ τῆς Ψυχολογίας στὸ Πανεπιστήμιο», τὸν ὁποῖο ἔχει συναντήσει

111. δ.π., ἐπ. 29/σ. 69.

112. Βλ. Ὁ ἀσυμβίβαστος, σ. 100.

113. Βλ. Ἀναφορά, σ. 427.

114. Βλ. K. Friar, ὅπου στὴ σημ. 26, σ. 72.

115. Βλ. R. de Jouvenel, ὅπου στὴ σημ. 43, σ. 1581.

116. Ἐπιστολές, σσ. 23, 25.

117. Βλ. δ.π., σσ. 48, 49, 55-56.

118. ὅπου στὴ σημ. 98.

119. Ἐπιστολές, σ. 49.

120. δ.π., σ. 56. Ἐνδιαφέρον θὰ ἦταν νὰ μελετηθεῖ τὸ θέμα τῆς λέπρας καὶ τῶν λεπρῶν στὸ ἔργο τοῦ Καζαντζάκη, καὶ οἱ διάφορες σημασίες ποὺ παίρνει ἡ λέξη σ' αὐτό. Ἐνδεικτικὰ ἀναφέρω πῶς ἡ ἐρμος χαρακτηρίζεται σὰ «λέπρα στὸ πρόσωπο τῆς γῆς» στὰ Σόδομα καὶ Γόμορρα (Ν. Καζαντζάκης, Θέατρο. Τραγωδίες μὲ διάφορα θέματα, Ἀθήναι 1971, σ. 294), οἱ σαρκικοί πειρασμοὶ τῶν ἀσκητῶν εἶναι ἡ λέπρα στὸ Συμπόσιο (βλ. Συμπόσιον, σ. 79) καὶ στὸ Βραχόκηπο γράφει γιὰ τοὺς «λεπροὺς ἀδερφοὺς καὶ ἀδερφάδες του» (ὅπου στὴ σημ. 33, σ. 117), ἐνωῶντας τὶς «παλλακίδες» (δ.π., σ. 115), καὶ γιὰ τὴ λέπρα στὰ δάκτυλα τῆς Κίνας (βλ. δ.π., σ. 188).

121. Βλ. Ἐπιστολές, σ. 48.

καὶ ἔχουν συζητήσει ἤδη ἀπὸ τὸ τέλος Μαΐου¹²².

Τῇ στιγμῇ λοιπὸν ποῦ ἦταν ἤδη γνωστοί, φαίνεται πολὺ πιθανὸ νὰ πῆγε ὁ Καζαντζάκης μόνος του κι ἀπὸ δικῇ του πρωτοβουλία νὰ τὸν συναντήσει, ὅταν ἦταν ἀρρωστος κι ἀπογοητευμένος πιά ἀπ' τοὺς γιατροὺς ποὺ «δὲν καταλάβαιναν τίποτα»¹²³. Ὁ ἴδιος ἄλλοτε ὑποστηρίζει τὴν ἀποψη αὐτή¹²⁴, κι ἄλλοτε πάλι λέει ὅτι τὴν πρωτοβουλία εἶχε ὁ ψυχολόγος¹²⁵. Τὸ δεῦτερο φαίνεται κάπως 'πλαστὸ' καὶ θυμίζει τὴν τυχαία 'συνάντηση' τοῦ Καζαντζάκη μὲ τὸ Νίτσε στὸ Παρίσι¹²⁶, ἢ ἀκόμη αὐτὴ μὲ τὸ Joergensen τὸ 1924 στὴν Ἀσίζη¹²⁷. Ὅπως καὶ νὰ 'χει τὸ πράγμα, γεγονὸς πάντως εἶναι, ἀπ' ὅσα γράφει ὁ Καζαντζάκης, ὅτι συναντήθηκαν ἀρκετὲς φορὲς πρὶν νὰ ἐκδηλωθεῖ ἡ ἀρρώστια του, ἀλλὰ καὶ μετὰ. Γνωστὲς ἐπίσης εἶναι οἱ συζητήσεις τους γενικότερα, ἀλλὰ καὶ εἰδικότερα γύρω ἀπ' τὴν ἀρρώστια του. Σὲ μιὰ ἀπ' τὶς πληροφορίες αὐτὲς θὰ σταθοῦμε περισσότερο. Ὁ Καζαντζάκης συγκεκριμένα γράφει ὅτι σ' ἓνα βιβλίο τοῦ παραπάνω ψυχολόγου, ποῦ δὲν τὸ κατονομάζει, διάβασε «μιὰ περίπτωσι ἀπαράλλακτη μὲ τὴ δική του»¹²⁸, τὴν ὁποία καὶ παραθέτει στὴν Ἀναφορά του¹²⁹. Ψάχνοντας στὸ ἔργο τοῦ Stekel διαπίστωσα ὅτι πραγματικὰ ἡ περίπτωσι τῆς Ἀναφορᾶς μοιάζει μὲ ἓνα περιστατικὸ ποῦ ὁ ἴδιος ὁ Stekel ἐκθέτει στὸ ἔργο του «Masken der Sexualität»¹³⁰. «Γνώρισα μιὰ κυρία», γράφει, «ποῦ ὑπόφερε ἀπὸ ἓνα παραμορφωτικὸ ἔκζεμα στὸ πρόσωπο, τὸ ὁποῖο κράτησε ὅσο ὁ ἄντρας τῆς βρισκότανε στὸ μέτωπο. Μόλις γύρισε, καλλιτέρεψε ἡ ἀρρώστια καὶ πέρασε πολὺ γρήγορα, ἐνῶ προηγουμένως κάθε θεραπεία εἶχε ἀποδειχθεῖ ἀνίσχυρη. Ἀποδείχτηκε», συνεχίζει, «ὅτι ἡ κυρία ἔξυνε τὸ πρόσωπό της στὸν ὕπνο της γιὰ ἀρκετὸ διάστημα, μέχρις

122. Βλ. δ.π., σ. 24. Ὁ Κ. Friar τοὺς ταυτίζει (βλ. Κ. Friar, ὅπου στὴ σ. 26, σ. 71). Ἐντύπωσι ἐν τούτοις κάνει ἡ πληροφορία ποῦ δίνει στὴ 14ῃ ἐπ. ὅτι διαβάσει Freud, ἐνῶ ἀμέσως πρὶν κάτω μνημονεύει τὴ γνωριμία του μὲ τὸ Stekel (βλ. Ἐπιστολές, σ. 24). Δὲν εἶχε μάθει ἄραγε γιὰ τὴ διάστασή τους, ἢ τοῦ ἦταν ἀδιάφορο; (βλ. ὅπου στὴ σ. 86, κεφ. 5: The break with Freud).

123. Ἐπιστολές, σ. 48.

124. Βλ. Ἀναφορά, σ. 425. Πρβλ. R. de Jouvenel, Εἰς μνήμην Καζαντζάκη, Νέα Ἑστία, 66 (Χριστοῦ. 1959), σ. 239.

125. Βλ. Κ. Friar, ὅπου στὴ σ. 26.

126. Βλ. Ἀναφορά, σσ. 380-381.

127. Βλ. J. Joergensen, Ὁ Ἅγιος Φραγκίσκος τῆς Ἀσίζης—Ἡ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο του—Μτφρ. καὶ πρόλ. Ν. Καζαντζάκη, Ἀθήνα χ.χ., σ. ι', ὅπου γράφεται ὅτι ὁ Joergensen τοῦ πρωτομίλησε σὲ μιὰ ἀπ' τὶς τυχαῖες συναντήσεις τους, ἐνῶ στίς Ἐπιστολές του γράφει ὅτι ἡ συνάντησι αὐτὴ ἐγίνε μετὰ ἀπὸ ραντεβού ποῦ τοῦ 'κλεισε ἡ κοντέσα' (Ἐπιστολές, σ. 253).

128. Βλ. Ἐπιστολές, σ. 56.

129. Βλ. Ἀναφορά, σ. 426.

130. W. Stekel, Masken der Sexualität <Der innere Mensch>, Wien [1920], σ. 85.

δου ἐμφανίστηκε τὸ ἐξάνθημα. "Όταν ἦταν ξυπνή, δὲν ἤξερε πῶς μ' αὐτὸν τὸν τρόπο εἶχε προστατέψει τὸν ἑαυτὸ της ἀπ' τοὺς πειρασμοὺς τῆς ζωντοχρηείας». Εἶναι λοιπὸν πολὺ πιθανὸ τὴν περίπτωσιν αὐτή, τῆς «θρήσκας Βιενέζας», ὅπως γράφει ὁ Καζαντζάκης στὴν 'Αναφορά¹³¹, νὰ τοῦ διηγήθηκε ὁ Stekel, ἢ αὐτὸ νὰ 'ταν τὸ βιβλίον τοῦ τοῦ 'χε δώσει¹³², τῇ στιγμῇ μάλιστα ποὺ γιὰ τὸν προσδιορισμὸ αὐτὸν ἔχομε κι ἄλλες ἐνδείξεις, ὅπως θὰ δοῦμε στὴ συνέχεια. "Όπως λοιπὸν ὁ ἔρωτας τῆς κυρίας γιὰ κάποιον νέο, κατὰ τὸν Καζαντζάκη, στάθηκε ἡ αἰτία τῆς ἀρρώστιας της, ἔτσι καὶ ἡ πρόταση ποὺ ἔκανε αὐτὸς στὴ Φρίντα, νὰ μείνῃ μαζί του ἐκείνη τὴ νύχτα, εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα νὰ προσβληθεῖ ἀπὸ ἐκζεμα¹³³. Καὶ στὴ συνέχεια, ὅπως ἡ ὑγεία τῆς κυρίας ἀποκαταστάθηκε, μόλις ἦρθε ὁ ἀντρας της καὶ πέρασε ὁ κίνδυνος, ἔτσι καὶ τοῦ Καζαντζάκη ἡ ὑγεία ἀποκαταστάθηκε ἀμέσως, μόλις πῆρε τὸ δρόμον τῆς ἀναχωρήσεως¹³⁴.

Στὸ ἴδιο κεφάλαιον τῆς 'Αναφορᾶς ὁ Καζαντζάκης γράφει ὅτι ὁ Stekel ταύτισε τὴν ἀρρώστια του μ' αὐτὴν τῶν ἀσκητῶν τῆς Θηβαΐδας, τὸ κορμὶ τῶν ὁποίων σκεπαζότανε ἀπὸ λέπρα, ποὺ τοὺς προστάτευε καὶ τοὺς ἐμπόδιζε νὰ ἱκανοποιήσουν «τὸ δαίμονα τῆς πορνείας», γιὰτὶ πῶς θὰ παρουσιαζότανε «μὲ τέτοιο φρικαλέο πρόσωπο σὲ γυναῖκα» ὁ ἀσκητής¹³⁵; Στὴν ἐξομολόγησίν του ὅμως στὸ Friar ὁ Καζαντζάκης μεταθέτει κατὰ ἀρκετοὺς αἰῶνες τὰ 'θύματα', θὰ λέγαμε, τῆς ἀρρώστιας αὐτῆς. Οἱ ἀσκητὲς τῆς Θηβαΐδας γίνονται "Άγιοι τοῦ Μεσαίωνα¹³⁶. Γιὰτὶ ἄραγε; Μήπως αὐτὸ ἐκφράζει τὴν ἀμφιταλάντευσίν του ὡς πρὸς τὸ ποιοὺ θὰ φαινότανε στὸν ἀναγνώστη ἢ στὸν ἀκροατὴ του πιδ πιστευτὸ ὡς γνώμη-θέση τοῦ Stekel; Γιὰτὶ φυσικὰ εἶναι πιδ λογικὸ ὁ Stekel, ποὺ ζεῖ σὲ χώρα καθολικὴ, νὰ ξέρει τοὺς βίους τῶν 'Αγίων τοῦ Μεσαίωνα καὶ ὄχι τὰ συναξάρια τῶν ἀσκητῶν τῆς Θηβαΐδας. Τὴν ἀποψὴ αὐτὴ νομίζω ὅτι ἐνισχύει καὶ ὁ συσχετισμὸς

131. 'Αναφορά, σ. 426.

132. 'Επιστολές, σ. 56.

133. Βλ. 'Αναφορά, σσ. 423-424.

134. ὁ.π., σ. 427.

135. Βλ. ὁ.π., σ. 426. Μιὰ ἀνάλογη περίπτωση φυγῆς τοῦ μοναχοῦ πρὸς τὴν πόλιν μνημονεύεται ἀπὸ τὸν "Άγιο Κασσιανὸ (5ος αἰ.) σὲ γράμμα του στὸν ἡγούμεν. Λεόντιον (βλ. Φιλοκαλία τῶν ἱερῶν νηπτικῶν, τ. Α' ('Αθῆναι', μπν'), σ. 91), ἀλλὰ ἐκεῖ ὁ ἀσκητὴς φεύγει ἐγκαταλείποντας τὸ μοναχισμὸ «ἀπογνοῦς», ἐπεὶδὴ δηλαδὴ πίστεψε ὅτι δὲν κάνει γιὰ μοναστήρι, τῇ στιγμῇ ποὺ ἔχει πορνικὸς λογισμὸς. Στους ἀσκητὲς τῆς Θηβαΐδας ὁ Καζαντζάκης ἀποδίδει κι ἄλλες ἐνέργειες: ἐνῶ ἡ Γαλάτεια στὸ ἔργο της «'Ανθρώποι καὶ 'Υπεράνθρωποι» (δπου στὴ σ. 55, σ. 116) ἀναφέρει ὅτι ὁ 'Αλέξανδρος [=Καζαντζάκης] εἶχε ἐντυπωσιαστῇ ἀπὸ τὴν πράξιν τοῦ 'Ωριγένει νὰ εὐνοχιστεῖ, στὸ Συμπόσιον τοῦ ὁ ἴδιος τὴν ἀποδίδει σὲ μοναχὸ τῆς Θηβαΐδας (βλ. Συμπόσιον, σ. 79).

136. Βλ. Κ. Friar, δπου στὴ σ. 26.

πού, ὅπως γράφει ὁ Καζαντζάκης στὴ Γαλάτεια, ἔκανε ὁ Stekel μὲ τὶς πληγές τοῦ Ἁγίου Φραγκίσκου¹³⁷. Φαίνεται ὅτι ἔτσι ἐρμήνευε ὁ παραπάνω ψυχολόγος τὸ «στιγματισμό» τοῦ Ἁγίου αὐτοῦ, ὁ ὁποῖος, κατὰ τὴν παράδοσιν τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας, ἔφερε τὰ πέντε στίγματα τῆς Σταυρώσεως τοῦ Χριστοῦ¹³⁸. Γιὰ τὸν Καζαντζάκη πάλι ἦταν πιὸ φυσικὸ νὰ κάνει ἀναγωγές στὰ συναξάρια, τῇ στιγμῇ μάλιστα πού ξέρομε πὼς ἀπὸ μικρὸς τὰ μελετοῦσε¹³⁹. Ἐκεῖ θὰ διάβασε ὅπωςδήποτε γιὰ τοὺς πειρασμοὺς καὶ τὶς πτώσεις τῶν ἀσκητῶν, ὅχι ὁμως καὶ γιὰ τὴν προσβολή τους ἀπὸ λέπρα καὶ μάλιστα στὸ πρόσωπο¹⁴⁰. Ὅταν λοιπὸν τὸ '22 σὲ γράμμα τοῦ στὴ Γαλάτεια λέει γιὰ «τοὺς ἐρημίτες πού ξαφνικὰ γιόμιζαν λέπρα, ἔτσι στὴ μοναξιά ἀνατεινόμενοι στὸ Θεό»¹⁴¹, συνδέει δύο πράγματα: τὴ λέπρα, δηλαδὴ τὶς «πληγές», πιὸ συγκεκριμένα τὰ στίγματα τοῦ Ἁγίου Φραγκίσκου, πού ἔχει ἀναφέρει σὲ προηγούμενο γράμμα τοῦ, μὲ τοὺς ἐρημίτες. Καὶ τὴν αἰτία τῆς λέπρας τὴν ἐντοπίζει στὴ μοναξιά — φυσικὸ περιβάλλον τοῦ ἀσκητῆ καὶ δικό του ὁδυνηρὸ βίωμα — εἴτε γιὰτὶ δὲν πιστεύει στὴν ἐρμηνεία τοῦ Stekel, εἴτε γιὰτὶ δὲ θέλει νὰ μιλήσει γιὰ τὸ «δαίμονα τῆς

137. Βλ. Ἐπιστολές, σ. 49.

138. Βλ. J. Joergensen, ὅπου στή σσημ. 127, σσ. 273-274. Πρβλ. Β.Π. Στογιάννου, «Τὰ στίγματα τοῦ Ἰησοῦ», Δελτίον Βιβλικῶν Μελετῶν, 5 (1977), σσ. 58-59. Ὁ τρόπος, μὲ τὸν ὁποῖο ἡ Δυτικὴ ἐκκλησία ἀντιλαμβάνεται τὸ στιγματισμὸ τοῦ Ἁγίου, φαίνεται καὶ στὴν τέχνη. Ἐνδεικτικὰ ἀναφέρω τοὺς σχετικούς πίνακες τῶν Ἰταλῶν ζωγράφων Giotto (Λοῦβρο) καὶ Gentile da Fabriano (Μιλάνο), καθὼς κι ἓνα vitrail στὸν καθεδρικό ναὸ (Saint Michel) τῶν Βρυξελλῶν. Οἱ πίνακες τοῦ Giotto ἦταν γνωστοὶ στὸν Καζαντζάκη, (βλ. Ὁ ἀσυμβίβαστος, σσ. 136, 458).

139. Βλ. Ἀναφορά, σσ. 86-90.

140. Συγκεντρωμένες πληροφορίες καὶ βιβλιογραφία γιὰ τοὺς πειρασμοὺς τῶν ἀσκητῶν βρίσκει κανεὶς στὸ δημοσίευμα τοῦ Γ.Κ. Σπυριδάκη, Τὸ ἄσμα τοῦ ἀσκητοῦ καὶ τοῦ διαβόλου (Ἐπετηρὶς τοῦ Λαογρ. Ἀρχείου, 6 (1950-1951), σσ. 57-67. Πρβλ. Λαυσαϊκὸν ἦτοι βίβλος περιέχουσα διηγήσεις ἀσκητικὰς ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν, Ἀθῆναι 1913, σσ. 7-8 (ἀπὸ τὸν πρόλογο τοῦ Ἐφραίμ), Γερωντικὸν ἦτοι Ἀποφθέγματα Ἁγίων Γερόντων. Εἰσαγ. μ. Θεοκλ. Διονυσιάτου. Πρόλ.: Π.Β. Πάσχου, Ἀθῆναι 1961, σ. 62β. Νικοδῆμου τοῦ Ἀγιορείτου, Ἀόρατος Πόλεμος, Ἀθῆναι 1957, σ. 68, καὶ Συναξαριστής, Ἐν Ζακύνθῳ αὐξή, τ. Β', σ. 265. Ἐπίσης Μ. Ἀθανασίου, Βίος καὶ πολιτεία τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Ἀντωνίου, Ρ.Γ. 26, 848 λ. Σὲ ἀσθένειες μοναχῶν ἐξ ἄλλου ἀπὸ λόγους πορνικοὺς γίνεται ἀναφορά, ἀπ' ὅσο ξέρω, μόνον σὲ μιὰ περίπτωση: «οὕτως δὲ γαστριμαργῶν καὶ οἰνοφλυγῶν ἐνέπεσεν εἰς τὸν βόρβορον τῇ (sic) γυναικείας ἐπιθυμίας. Καὶ ὥς ἐσκέπτετο ἀμαρτήσαι μιμᾶδι τινὶ συντυχῶν τὰ πρὸς τὸ ἔλκος αὐτοῦ διελέγετο. Τούτων οὕτως διαπρατομένων γέγονεν αὐτῷ ἀνθραξ κατ' αὐτῆς τῆς βαλάνου καὶ ἐπὶ τοσοῦτον ἐνόσησεν ἐξαμηνιαῖον χρόνον ὥς κατασαπῆναι αὐτοῦ τὰ μόρια...» (Παλλαδίου, Λαυσαϊκὴ Ἱστορία, <βυζαντινὴ βιβλιοθήκη>, τ. Α', Μέρος Α', Ἀθῆναι 1970, σ. 158). Τὴν περίπτωσιν αὕτῃ δὲ φαίνεται νὰ γνώριζε ὁ Καζαντζάκης.

141. Ἐπιστολές, σ. 56.

πορνείας» — ἐνδειξη ὅτι γι' αὐτὸν δὲν ἴσχυε; Ἐπὶ πλέον μποροῦσε καὶ νὰ προκαλέσει τὴν εἰρωνεία τῆς Γαλάτειας, τῇ στιγμῇ ποὺ εἶναι γνωστὴ ἡ περιγραφὴ τοῦ στοῦ ἔργο της «Ἀνθρώποι καὶ Ὑπεράνθρωποι»¹⁴² — ἡ ἀκόμα γιὰ τὸ θέλει νὰ «στιγματίζει» τὸν Ἅγιό του, ποὺ ποικιλοτρόπως θαύμαζε. Στὸ «Φτωχούλῃ τοῦ Θεοῦ» ὁ φράτε Λεόνε διηγεῖται ὅτι συνάντησε μιὰ μέρα ἕναν ἅγιο σὲ μιὰ σπηλιά, ποὺ «τὸ δέρμα τοῦ ἦταν ὅλο λέπια ἀπὸ τὴν ἀπλυσιὰ καὶ τὴν ἁγιοςύνῃ»¹⁴³, ὁ δὲ Φραγκίσκος πραγματικὰ δέχεται τὰ πέντε στίγματα τῆς Σταυρώσεως¹⁴⁴.

Τὰ χρόνια περνοῦν καὶ ὁ Καζαντζάκης φαίνεται ὅτι ξαναθυμήθηκε τὴν ἀρρώστια τῆς Βιέννης ὅταν τὸ χειμῶνα τοῦ '38¹⁴⁵, κυρίως ὁμως ἀπὸ τὸ '48 καὶ ἐξῆς, ὑποφέρει ἀπὸ παρόμοια συμπτώματα στὰ χεῖλη, ἀλλὰ καὶ σ' ὅλο τοῦ τὸ πρόσωπο¹⁴⁶. Στὰ χρόνια αὐτὰ θὰ ἀσχοληθεῖ μὲ τὸ ἔργο «Ὁ Χριστὸς ξανασταυρώνεται» καὶ τότε, τὸ '48 δηλαδὴ, θὰ συναντηθεῖ καὶ θὰ συζητήσει μ' ἕνα Ἑλληνα ψυχαναλυτὴ στοῦ Παρίσι¹⁴⁷. Μήπως λοιπὸν εἶχε ἀκόμη ἀμφιβολίες σχετικὰ μὲ τὴν ἰσχὺ καὶ τὴν ἐπίδραση τῶν «περίεργων ψυχικῶν»¹⁴⁸, δηλαδὴ σεξουαλικῶν, λόγων πάνω στοῦ σῶμα, καὶ μήπως ἡ καταφατικὴ ἀπάντησιν τοῦ ψυχαναλυτῆ αὐτοῦ συνέβαλε στὴν ὀλοκλήρωσιν τοῦ «μύθου»; Ὁ Καζαντζάκης νωρίτερα, στὰ χρόνια δηλαδὴ τοῦ πολέμου καὶ τῆς Κατοχῆς, εἶχε μεταφράσει τὸ ἔργο τοῦ Joergensen γιὰ τὸν Ἅγιο Φραγκίσκο τῆς Ἀσίζης¹⁴⁹ καὶ ἤξερε ὅτι, σύμφωνα μὲ ἀντίληψιν τοῦ μεσαιῶνα, «οἱ λεπροὶ λογίζονταν, περισσότερο ἀπ' ὅλους τοὺς ἀνθρώπους ποὺ ὑπέφεραν, ὡς τὸ ζωντανὸ σύμβολο τοῦ Σωτῆρα». Εἰδικὸ μάλιστα τάγμα εἶχε ἰδρυθεῖ γιὰ νὰ τοὺς φροντίζει, τὸ τάγμα τοῦ ἁγίου Λαζάρου¹⁵⁰.

142. Βλ. Γαλ. Καζαντζάκης, ὅπου στὴ σ. 55, σσ. 64—65, 73, 77, 116, 150.

143. Ὁ Φτωχούλης, σσ. 32—33.

144. Βλ. ὁ.π., σ. 311.

145. Γράμματα, σ. 385.

146. Βλ. Ὁ ἀσυμβίβαστος, σσ. 553, 556, 557, 592, 594, 598—599, 637, 654. Πρβλ. Γράμματα, σσ. 533, 535, 645.

147. Βλ. Ὁ ἀσυμβίβαστος, σ. 555, σ. 1.

148. Ἐπιστολές, σ. 48.

149. Βλ. Γράμματα, σ. 388.

150. J. Joergensen, ὅπου στὴ σ. 127, σσ. 32—33. Εἶναι γνωστὰ ἐξ ἄλλου τὰ Λαζαρέτ(τ)α ποὺ ὑπῆρχαν σὲ πολλὰ, κυρίως παραθαλάσσια, μέρη, τὸ ὄνομα τῶν ὁποίων συνδέεται μὲ τὸ φτωχὸ Λάζαρο τῆς παραβολῆς, ποὺ τὸ Μεσαιῶνα λογίζονταν ὡς προστάτης τῶν λεπρῶν. (Lexikon für Theologie und Kirche, τ. 6ος (Freiburg im Breisgau 1961), στήλ. 845). Ἐνδεικτικὰ τῆς ἀντίληψιν αὐτῆς εἶναι ἐπίσης ὅσα σχετικὰ μὲ τὴν λέπρα καὶ τὰ Λαζαρέτα ἀναφέρονται στὸν Hamlet τοῦ Shakespeare (Βλ. W. Shakespeare, Hamlet, < New Swan Shakespeare. Advanced Series >, London 1968, Act I, Sc. V, στίχ. 71—73 (σσ. 42—43) καὶ στοῦ Volpone τοῦ Ben Jonson (βλ. Μπέν Τζόνσον, Βολπόνε ἢ ἡ Ἀλεπού. Ἑμμ. μ.πρ. Ἀγγέλου Τερζάκη, < Ἐταιρεία Σπουδῶν Σχολῆς Μωραῖτη. Θεατρικὴ βιβλιοθήκη >, Ἀθήνα 1973, σ. 112 καὶ 125).

Γιατί λοιπόν νά μὴν προσβληθοῦν οἱ ὅποιοιδήποτε ἀσκητὲς — τῆς Θηβαΐδας, τοῦ Μεσαίωνα ἢ οἱ σύγχρονοι, ὁ ἴδιος δηλαδὴ στὴν Ἀναφορά, ὁ Μανωλιὸς καὶ ὁ παπποὺς τοῦ Νικολιοῦ στὸ «Ὁ Χριστὸς ξανασταυρῶνεται» — ἀπ' αὐτὴν τὴν ἀρρώστια, γιὰ τὴν ὁποία τόση πρόνοια λαμβανόταν στὸ Μεσαίωνα καὶ πού ὀνομαζόταν ἀπὸ πολὺ νωρὶς στὴ ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας «ἱερὰ νόσος» καὶ μάλιστα ἀπὸ Ἀνατολικοὺς πατέρες¹⁵¹;

Ἡ ἐρμηνεία λοιπόν, πού ἔδωσε ὁ Stekel, βρῆκε, φαίνεται, μὲ τὴν πάροδο τοῦ χρόνου, πρόσφορο ἔδαφος στὴν ψυχὴ τοῦ Καζαντζάκη. Οἱ μετέπειτα πάλι ἐργασίες του, ἡ ὑγεία του καὶ ἡ συζήτηση μὲ τὸν Ἑλληνα ψυχαναλυτὴ τὸ '48 βοήθησαν στὸ νὰ ώριμάσει τὸ θέμα, νὰ θεωρηθοῦν ὡς πραγματικοὶ οἱ πιθανοὶ λόγοι τῆς «νεοασκητικῆς» ἀρρώστιας του, καὶ νὰ γίνεи αὐτὸ πού ἀπ' τὸ ραβίνο Νάχμαν, ὅπως γράφει στὴν Ἀναφορά¹⁵², εἶχε μάθει, δηλαδὴ νὰ δουλεύει μιὰ ἰδέα πού ἔχει «καιρὸ πολὺ, ἀμίλητα, μὲ ὑπομονή, μ' ἐμπιστοσύνη, μὲ ἀγάπη», ὁπότε, «ὅταν ἀνοίγει τὸ στόμα», ἡ ἰδέα νὰ βγαίνει «παραμῦθι».

Καὶ ὁ μὲν ἄνθρωπος φαίνεται ὅτι δημιουργήθηκε ἔτσι, ἡ πραγματικὴ ὁμῶς αἰτία τῆς ἀρρώστιας του ποιά ἦταν; Ἡ μοναξιά του, ἡ πνευματικὴ κόπωση, ὁ «πόλεμος... ἀνάμεσα στὸ πνεῦμα καὶ τὴν ὕλη» στὶς ποικίλες μορφές του¹⁵³; Καὶ ἡ ἀρρώστια του ποιά ἦταν; Μήπως ἓνα ἔκζεμα πού θεραπεύτηκε μὲ ἀντίθετα φάρμακα ἀπὸ λάθος ἱατρικὸ — οἱ γιατροί, γράφει, «ἔκαμαν κακὴ διάγνωση καὶ μοῦ ἔδωκαν φάρμακα πού μ' ἐρέθισαν»¹⁵⁴ — ἢ ἓνας ἔρπητας πού ἄρχισε ἀπὸ τὰ χεῖλη καὶ ἐπιμολύνθηκε βγαίνοντας στὸ πηγούνι, τὰ μάτια καὶ τὸ μέτωπο¹⁵⁵; Μετὰ 30 χρόνια, τὸ 1952, γράφει στὸν Πρεβελάκη ὅτι τὸ κορμί του τελικὰ διαμαρτυρήθηκε, καὶ μὲ «τὴν ἴδια πάντα ἀρρώστια: heprés στὰ χεῖλια...»¹⁵⁶. Μποροῦμε λοιπόν νὰ συνδυάσουμε τὰ στοιχεῖα αὐτὰ καὶ νὰ ὑποστηρίξουμε ὅτι ἡ ἀρρώστια του στὴν πρώτη μορφή της ἦταν ἔρπητας, στὴν ἐμφάνισή του ὁποίου συνέβαλαν οἱ ποικίλης φύσεως στενοχώριες, τόσο ἀπὸ μοναξιά, ὅσο κι ἀπὸ ὑπερβολικὴ κόπωση. Ἐὰν λοιπόν ἔτσι ἔχουν τὰ πράγματα ἀπὸ ἱατρικὴ σκοπιά, εἶναι φανερό ὅτι ὁ Stekel στὴ συγκεκριμένη αὐτὴ περίπτωση ἄσκησε μεγάλῃ ἐπίδραση, χωρὶς αὐτὸ βέβαια νὰ σημαίνει ὅτι εἶναι καὶ ἡ μοναδική. Ἀπ' τὴν ἀλληλογραφία του μὲ τὴ Γαλάτεια

151. Βλ. Ἰωάννου [τῆς Κλίμακος], Κλίμαξ, P.G. 88, 776A. Πρβλ. A. Philipsborn, Ἱερὰ νόσος und die Spezial - Anstalt des Pantokrator - Krankenhauses, Byzantion, 33 (1963), σσ. 223-230.

152. Ἀναφορά, σσ. 570-571.

153. Βλ. Ὁ ἀσυμβίβαστος, σσ. 592, 595, 637. Πρβλ. Ἐξὶ γράμματα τοῦ Ν. Καζαντζάκη στὸν Max Tau, ἀφιέρ. Νέας Ἑστίας, 102 (Χριστ. '77), σ. 309.

154. Ἐπιστολές, σ. 23.

155. Βλ. ὁ.π., σ. 25.

156. Βλ. Ὁ ἀσυμβίβαστος, σ. 637.

φαίνεται ότι είχαν αρκετές συναντήσεις, επομένως και συζητήσεις¹⁵⁷. Ο Stekel πάλι γράφει στην Αυτοβιογραφία του ότι ήταν 'εκλεκτικός', δηλαδή έπρεπε, προτού αναλάβει οποιαδήποτε δέσμευση για τη θεραπεία κάποιου αρρώστου, να προηγηθεί μιὰ δοκιμαστική βδομάδα, που θα του 'δινε την έσωτερική πληροφορία ότι τόν ενδιέφερε ή περίπτωση και επομένως θα μπορούσε να τη διεκπεραιώσει¹⁵⁸, έτσι όμως έχουμε έμμεσα την είδηση ότι και αρκετά συζήτησαν προτού αναλάβει τόν Καζαντζάκη ως άσθενή του, και ενδιαφέρουσα βρήκε την περίπτωσή του. Στην άλληλογραφία του Καζαντζάκη βέβαια δέν αναφέρεται τὸ περιεχόμενο τῶν συζητήσεών τους, ίσως επειδή για 'κείνη την εποχή, που τὸ κομμουνιστικό ιδεώδες τὸν διακατείχε, όλα αὐτὰ τοῦ ἦταν λίγο-πολύ αδιάφορα, ἢ είχαν ἔστω δευτερεύουσα σημασία. Στην 'Αναφορά του όμως γράφει ότι μίλησαν για τις 'πνευματικές' ἀνησυχίες του και για τὸν προορισμό τοῦ ἀνθρώπου σ' αὐτὴν τὴ ζωή¹⁵⁹, καὶ στὸ R. de Jouvenel ἀποκάλυψε, ἔστω καὶ ἔμμεσα, τὴ συζήτηση που είχαν για τις μεσσιανικές του ιδέες, ὅπου μάλιστα παρατηρεῖ ότι, ὅσοι ἔχουν τέτοιο 'πιστεύω', λέγονται σήμερα νευροπαθεῖς¹⁶⁰. Παρόμοιες ιδέες διατυπώνει πραγματικά κι ὁ Stekel σὲ πολλά συγγράμματά του, ιδιαίτερα όμως στὸ κεφ. Die große historische Mission τοῦ βιβλίου του Masken der Sexualität¹⁶¹. Σὲ ἄλλο κεφάλαιο τοῦ ἴδιου ἔργου μὲ τὸν τίτλο Gewollte Häßlichkeit περιλαμβάνεται ἡ περίπτωση τῆς «θρήσκας Βιενέζας»¹⁶². Αὐτὰ εἶναι καὶ τὰ στοιχεῖα που μᾶς ὀδηγοῦν στὸ συμπέρασμα ότι εἶναι πολὺ πιθανὸν αὐτὸ τὸ βιβλίο νὰ 'χε δώσει ὁ Stekel στὸν Καζαντζάκη¹⁶³.

Τις σχέσεις τους αὐτές πάντως δὲ φαίνεται νὰ διατήρησαν οἱ δύο ἄντρες. Δυὸ περιστατικά ἔρχονται νὰ ἐνισχύσουν τὴν ἄποψη αὐτή. Τὸ '46 ὁ Καζαντζάκης βρίσκεται στὴν Ἀγγλία γιὰ νὰ γράψει τὶς «Post-war conversations with English intellectual personalities». Μέσα στὰ πλαίσια αὐτὰ συναντιέται μὲ τὸ Lucas, καθηγητὴ στὸ King's College τοῦ Cambridge¹⁶⁴. Ἀπὸ τὴν Αυτοβιογραφία τοῦ Stekel εἶναι γνωστὸ ότι ὁ F.L. Lucas

157. Βλ. 'Επιστολές, σσ. 24, 49, 56.

158. Βλ. W. Stekel, ὅπου στή σημ. 86, σ. 117.

159. Βλ. 'Αναφορά, σ. 425.

160. Βλ. R. de Jouvenel, ὅπου στή σημ. 124. Γιὰ τις μεσσιανικές ιδέες τοῦ Καζαντζάκη ἔχουν γραφεῖ πολλά. Βλ. Π. Πρεβελάκη, 'Ο ποιητής...', σσ. 22-23, 85, 293 σημ. 39, καὶ Γράμματα, σ. 13, ἐπίσης Ν. Βρεττάκου, ὅπου στή σημ. 60, σσ. 104-105, 660.

161. Βλ. W. Stekel, ὅπου στή σημ. 130, σσ. 108-111.

162. 'Αναφορά, σ. 426.

163. 'Επιστολές, σ. 56. Πρβλ. πὸ πάνω, σ. 12.

164. Γράμματα, σ. 531. Πρβλ. 'Ο ἀσυμβίβαστος, σσ. 519, 526.

ήταν φίλος του και ή οικογένειά του του είχε συμπαρασταθεί πολύ, όταν με την είσοδο του Χίτλερ στην Αυστρία κατέφυγε μέσω 'Ελβετίας στην 'Αγγλία¹⁶⁵, επομένως ο Lucas ήταν κοινός γνωστός και των δύο και ο Καζαντζάκης θα μπορούσε τότε να μάθει, αν ήθελε, για την τύχη του Stekel, δέν αναφέρει όμως τίποτε σχετικό στην αλληλογραφία του ή «στα τετραδιάκια» του¹⁶⁶. Περισσότερο εύγλωττη επί του προκειμένου είναι ή περίπτωση τής Μαρίας Βοναπάρτη, ή όποια όχι μόνο διάβασε τó έργο του Καζαντζάκη, αλλά και τó σύστησε στην άνηψιά τής, τότε βασίλισσα Φρειδερίκη, πού τελικά μεσολάβησε και εμπόδισε την εκκλησία νά άφορίσει τó συγγραφέα¹⁶⁷. "Αν όμως ή Μ. Βοναπάρτη είχε την πληροφορία ή έστω την παραμικρή ύποψία ότι ο Καζαντζάκης είχε σχέσεις με τó Stekel, ποτέ δέ θα μεσολαβούσε, γιατί είναι γνωστό ότι ήταν φανατική μαθήτρια του Freud, και σέ μιá διάλεξη, πού έδωσε ο Stekel στο Παρίσι, δέ δίστασε νά διαδηλώσει την αντίθεσή της με τó νά σηκωθεί και νά φύγει επιδεικτικά¹⁶⁸.

Παρ' όλα αυτά όμως οί σχέσεις του Καζαντζάκη με την ψυχάνάλυση είναι φανερές. Κατά βάση περιφρονεί τούς ψυχαναλυτές¹⁶⁹ και καταφέρεται έναντίον των συγγραφέων εκείνων πού «παίζουν με μικρές σεξουαλικές ιστορίες και ψυχάνάλυση»¹⁷⁰, παράλληλα όμως έχει δεχτεί την επίδρασή της. Τó '22 π.χ. άπ' τή Βιέννη γράφει ότι διαβάζει και φαίνεται ότι τόν εύχαριστεί ή θεωρία του Freud για τó ένστιχτο και τά όνειρα¹⁷¹, τή σημασία των όποιών για την «ξύπνια ζωή» του τονίζει στα σημειωματάριά του τó '24¹⁷². Και για τó «σκοτεινό 'Υποσυνείδητο» γράφει στο Σουηδό έλληνιστή και φίλο του Β. Κπός τó '49¹⁷³. Πολλοί μελετητές του Καζαντζάκη έξ άλλου έχουν διαπιστώσει την επίδραση αυτή¹⁷⁴.

165. Βλ. W. Stekel, όπου στή σημ. 86, σσ. 17, 287.

166. Βλ. όπου στή σημ. 164, σ. 526

167. 'Ο άσυμβίβαστος, σ. 621. Πρβλ. Γ. Γουδέλη, Στοιχεία στή σύνθεση Καζαντζάκη, άφιέρ. Καινούριας 'Εποχής ('Ανοιξη 1978), σ. 40.

168. W. Stekel, όπου στή σημ. 86, σ. 262.

169. Βλ. R. de Jouvenel, όπου στή σημ. 124.

170. Βλ. 'Ο άσυμβίβαστος, σ. 624.

171. Βλ. 'Επιστολές, σ. 24.

172. Βλ. 'Ο άσυμβίβαστος, σ. 127.

173. δ.π., σ. 560.

174. Βλ. Γ. Ζερβοϋ, Σημειώματα έπάνω στο έργο του Ν. Καζαντζάκη, 'Αθήναι χ.χ., σσ. 6, 26-27. Πρβλ. 'Ο ποιητής, σσ. 154-155, 177-178.

Ἄν πρέπει καταλήγοντας νὰ διατυπώσουμε συνοπτικὰ τὰ συμπεράσματα τοῦ μελετήματος αὐτοῦ, θὰ ἀρκεστοῦμε στὸ νὰ σημειώσουμε τὰ ἀκόλουθα: ὁ Καζαντζάκης τὸ '22 στὴ διάρκεια τῆς διαμονῆς του στὴ Βιέννη προσβάλλεται ἀπὸ μιὰ μορφή δερματοπάθειας, ποὺ τὴ συσχετίζει τότε μὲν μὲ τὴ μοναξιά του καὶ τὴν κόπωση, ἀργότερα δὲ μὲ τὴν ἀσκητικὴ ζωὴ, ποὺ τοῦ ἐπέβαλλε ὁ Βούδας. Ὁ πρῶτος συσχετισμὸς φαίνεται νὰ 'ναι πιὸ κοντὰ στὴν ἀλήθεια, ἐνῶ ὁ δεύτερος ὀφείλεται μάλλον στὴν ἐπίδραση τοῦ Stekel στὸν Καζαντζάκη, ἐπειδὴ ἡ 'ἐρμηνεία' τοῦ πρώτου βρῆκε πρόσφορο τὸ ἔδαφος στὴ θρησκευτικὴ — «μυστικιστικὴ» φύση τοῦ δεύτερου ¹⁷⁵.

Βιέννη-Ἀθήνα 1978-'79

Summary

In this work at first an examination of Kazantzakis occupations during his stay in Vienna in 1922 (from 18th of May till 18th of August) is undertaken. His spiritual activities expressed either as a creative - writer's - work or as an adoption of new interests or as an enlargement of his ideological views are namely examined.

Secondly the subject concerning "his illness in Vienna" is studied and its interpretation is attempted based on his texts as well as on the texts and remembrances of his various friends, to whom he himself had spoken or written about "his illness" as well as his relation with the Viennese psychiatrist Stekel.*

175. Βλ. Γράμματα, σ. 660.

This phrase is used by Kazantzakis himself in his «Ἀναφορά στὸν Γκρέκο», κεφ. ΚΔ as its title: Βιέννη — Ἡ ἀρρώστια.